

I. Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásának” kérdése

Varga Beáta
Szegedi Tudományegyetem

Oroszország és Ukrajna kapcsolattörténetének a mai napig is egyik leghévesebben vitatott kérdése egy 1708. október 26-i eseményhez fűződik. Ezen a napon a Romanovokat mindaddig feltétlenül szolgáló ukrán hetman, Ivan Mazepa csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz.

A felbőszített cár számára Mazepa cselekedete az árulás tipikus esetének számított, ugyanakkor a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta, sőt hazája érdekében kötelessége volt így tennie. Orosz-szovjet és ukrán történészek generációi vitatták ezt a kérdést, mely probléma középpontjában a cárok és az ukrán Hetmanátus közötti kapcsolat értelmezésének a nehézsége állt.

Tekintettel arra, hogy Mazepa úgynevezett „árulásának” kérdését meglehetősen túlburjánzó ideológiákkal terhelték meg a historiográfiában, érdemes először röviden áttekinteni azokat a nézeteket, amelyek a hetman történelmi szerepének értékelése során körvonalazódtak.

A Mazepa svéd oldalra való átállását elítélő historiográfiában kétféle érv körvonalazódott a 19. század végéig. Az első¹ az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvére alapozva kihangsúlyozta, hogy mivel a hetman tette az orosz államnak a biztonságát fenyegette, ezért szükségképpen árulásnak tekinthető. A másik² nézet szerint Mazepát elsősorban saját önző és a kozák elit érdekei irányították, miközben saját népét elárulta.

A szovjet történetírás³ a két korábbi elmélet szintézisének alapult, arra a meggyőződésre helyezve a hangsúlyt, hogy az orosz és ukrán nép együttélése egy egységes államban mindig is a két nép érdekeit szolgálta, ugyanakkor Mazepa tette az egységes orosz állammal szembeni büntettként értékelhető.⁴

¹ D. N. Bantüs-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji*. Moszkva, 1842. 223.; Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon*. Moszkva, 1962. 615.

² M. N. Kosztomarov: Mazepa i Mazepiniszti. in: *Isztoriceszskije monografiji i isszledovanyija*. vol. 16. St. Petersburg, 1885. 457–485.; A. Lazarevskij: Zаметки а Mazepe. in: *Kijevszkaja sztarina*. 1898. 3. sz. 131–167.

³ P. Fedenko: Hetman Mazepa in Soviet Historiography. in: *Ukrainian Review*, 9, 160. 6–18.; B. Krupnyickij: Mazepa i sovietska isztoriografija. in: *Ukrainski zbirnyik*, 1955. 2. sz. 26–30.

⁴ Úgy tűnik, hogy Mazepának az állam ellen elkövetett bűncselekménye, ami a szeparatista törekvéseiben nyilvánult meg, erősebben befolyásolta a szovjet historiográfiát, mint a néppel szemben feltételezett bűne.

Mazepa védői⁵ viszonylag későn tűntek fel a történelem színpadán. A 19. század második felében az ukrán „nemzeti öntudatra” ébredés egyik velejárója lett Mazepa alakjának előtérbe állítása. Az ukrán „nemzeti történetírás atyjának”, M. Hruszevszkijnek és követőinek műveiben jelentkezett először az a feltételezés, hogy az ukrán nemzeti öntudat már Mazepa idejében is létezett, sőt éppen ez volt az az érzés, amely a hetman cselekedeteit motiválta.⁶

Hogy közelebb kerülhessünk az „árulás” problémakörének tisztázásához, különbséget kell tennünk az orosz cár és az ukrán hetman tetteit motiváló politikai értékek és elkötelezettségek között és mindeközben betekinteni a köztük kialakuló kapcsolat jellegébe.

Már a kortársakat is megdöbbenetette az az esemény, hogy 21 évnyi oroszparti kormányzás után Mazepa áttért az ellenséghez. Az okokat kutatva a cári kormányzat arra a következtetésre jutott, hogy a hetman soha nem volt őszinte a lojalitását illetően. Az ukrán vezető körök részéről pedig az a vélemény körvonalazódott, hogy egy olyan ukrán hazafi, mint Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiség számára.

Alapjában véve tehát mindkét oldal színlelésként és oroszellenes terveinek elfedéseként értelmezte a hetman politikáját. Némileg ellentmondhat ennek a látszólag egyöntetű véleménynek az a tény, hogy Mazepa mint I. Péter megbízható és igyekvő „munkatársa”, 1708-ig sakkban tudta tartani azokat a moszkvai uralkodó köröket, amelyek komolyabban sürgették az Ukrajna belső ügyeibe való beavatkozást, egyúttal saját súlya által semlegesítette az 1654 óta létező ukrán orosz ellenzékét.

Mazepa nyíltságának védelmében meg kell említenünk a hetman személyi titkáráként szolgáló Filip Orlik⁷ nevét, aki naplójában arra a kérdésre kereste a választ, hogyan jutott a kozák vezető a döntő elhatározásra. Orlik beszámolójából világosan kiderül, hogy jóllehet a hetman a saját hatalmi érdekeit is figyelembe vette, emellett mély szeretetet érzett a „drága öreg Ukrajna” iránt és a cárhoz is hűséges volt, ugyanis az utóbbi két tényezőt nem tekintette egymást kölcsönösen kizáró kötelezettségeknek. Valójában Mazepának éppen ezekkel az eltérő kötelezettségekkel kapcsolatos koordinációs képessége lehetett a titka a két évtizedig tartó politikai sikereinek és a cárral kialakított harmonikus kapcsolatának.

Példaként a hetmannak az azovi hadjáratok és a jobb parti Ukrajna kérdéséhez való hozzáállását kell megvizsgálnunk. Ellentétben elődeivel, Mazepa teljes mértékben támogatta a cárt az oszmán törökök és a krími tatárok elleni háborúiban. Ennek eredményeként méltán

⁵ D. Kravcov: Hetman Mazepa v ukrainszkii isztoriohrafiji XIX. V. in: *Zapiski Isztoriko-filologicheskogo viddilu Ukrainszkoji Akademiji nauk*. 6. Kijev, 1925. 2–18.; F. Umanec: *Hetman Mazepa*. St. Petersburg, 1897. 185.

⁶ Ezt az értelmezést elsősorban azok az ukrán történészek dolgozták ki és propagálták erősen, akik Ukrajnán kívül éltek. Buzgón keresték a történelmi példákat, hogy alátámasszák politikai és ideológiai meggyőződésüket. Számukra Ivan Mazepa az egyik legideálisabb történelmi személyiségnek tűnt a prenatalista szerepkörbe való beállításra.

⁷ Orlik to Stefan Javorskyi, 1 June 1721. St. Petersburg, 1897. 185. A tanult és intelligens Filip Orlik két évig szolgált a hetman személyi titkáráként és írt egy részletes naplót az ezen idő alatt történt eseményekről. Ebből a kevésbé ismert és ritkán felhasznált forrásból, ami tele van Mazepa dilemmájának szó szerinti idézeteivel, lehet elsősorban arra következtetni, hogy a hetman mit tekintett a politikai lojalitás határának.

érdemelte ki Péter jóakarátát, ugyanakkor az ukránok hasznát húztak a hadjáratokból – bármennyire is költségesnek bizonyultak –, mert azok enyhítették a tatár rabszolgavadász portyák állandó fenyegetésén.

Ukrajna egyesítésének kérdése azért vált a hetmanok állandó politikai célkitűzésévé, mert 1662-ben a Hetmanátus területe két részre szakadt: a Dnyeper bal partján elhelyezkedő ezredek megmaradtak a cár hűségében, míg a jobb parti Ukrajna visszakerült a lengyel–litván állam függésébe. Az 1667. évi andruszovói béke értelmében Lengyelországhoz került jobb parti ukrán területek megszerzése mindvégig a bal parti hetmanok dédelgetett álmának számított. Ukrajna megosztottsága végig fennmaradt annak ellenére, hogy több alkalommal is kísérlet történt az egység helyreállítására. 1668-ban a jobb parti ukrán hetman, Petro Dorosenko félreállította a hatalomból a bal parti kozák vezetőt és egyesítette az ukrán tartományokat. Az egész Ukrajnára kiterjedő hetmansága mégsem bizonyult hosszú életűnek, mert 1669-ben kénytelen volt kivonulni Kelet-Ukrajnából. 1674-ben a bal parti hetman, Ivan Szamojlovics szerezte meg a „Dnyeper mindkét partjának hetmanja” címet, de az ő sikere sem tartott sokáig, mert két évvel később Petro Dorosenko krími tatár és török csapatokra támaszkodva visszaűzte Kelet-Ukrajnába a riválisát.

Az ukrán területek újbóli egyesítéséhez 1701-ben érkezett el a kedvező alkalom, amikor a nyugat-ukrán lakosság fellázadt a lengyel uralom ellen. Majd miután 1704-ben a svédbarát Leszczyński Szaniszló került a lengyel trónra, a cár felszólította Mazepát, hogy 30 ezer kozákjával menjen a jobb parti Ukrajnába és segítse vissza a trónra a Romanovokkal szövetségben álló II. Ágostot. Ezt a helyzetet a hetman arra használta fel, hogy a parancs teljesítése mellett egyúttal egyesítse Ukrajnát, mintegy a cár nevében. Vagyis ismét képesnek bizonyult összehangolni az érdekeit és a kötelezettségeit, és sikerült továbbra is I. Péter „leghűségesebb szolgájának” feltüntetni magát.

„...Őfelsége, a cár szolgálatában öregedtem meg [...] Hű vagyok és mindig is hű voltam a jelenlegi cárhoz, testvéréhez és apjához. Sem a lengyel király, sem a krími kán, sem a doni kozákok nem tudtak befolyásolni engem...”⁸ – ezt a kijelentést Mazepa akkor tette, amikor XII. Károly követei először keresték meg őt egy szövetségi ajánlattal.

A fenti idézetből világosan kiderül, hogy Mazepa a cárral kialakított kapcsolatát egy hűbéres uralkodó iránti hűségként értékelte, vagyis Ukrajna kötelezettségei az ő – és elődei – szemében mindig a Romanovokkal, nem pedig az orosz állammal szemben jelentek meg. Nem a két állam igényei és érdekei között kellett a hetmannak „manővereznie”, hanem az orosz uralkodó és az ukrán elit elvárásai között. Feltehetően az ukrán vezető tisztában volt azzal, hogy a szuverén állam kialakulása intézményi értelemben – megkülönböztetve a cár személyétől és birtokaitól, még nem lehetett reális alternatíva a szomszédos nagyhatalmak szorításában. Függetlenül az 1708-as politikai irányváltástól, Mazepa, aki az orosz–ukrán ellenségeskedés szimbólumává vált, képesnek mutatkozott jobban kielégíteni mind a cár, mind a sztrasina igényeit, mint bármelyik elődje. Mindaddig hűen támogatta I. Péter külpolitikáját, amíg az nem veszélyeztette Ukrajna területi épségét.

Az északi háború azonban messze esett az ukrán érdekektől. Annak ellenére, hogy a cári és a hetmani kormányzat között fennálló szerződések értelmében Ukrajna csak saját határainak fenyegetettsége esetén volt segítségnyújtásra kötelezhető, a kozákoknak ez esetben határaikon túlra kellett vonulniuk a Balti-tengerhez és a svédek ellen kellett harcolniuk,

⁸ Uo. 5.

akkikkel eredetileg ők nem álltak konfliktusban. Ezt megelőzően a kozákok kizárólag saját vezetőik irányítása alatt és önállóan harcoltak, a cári vezetés egyenrangúként kezelte őket az orosz csapatokkal. Az északi háborúban ellenben I. Péter a modern hadviseléshez szokott orosz és német katonatisztet nevezett ki az ukrán ezredek élére, akik alsóbbrendű katonai egységként, „ágyútölteléként” kezelték a büszke kozákokat.

Nagyszámú orosz haderő tartózkodott Ukrajna területén, amelyek hódítókként viselkedtek, erőszakoskodtak a helyi lakossággal. Nagy kárt okozott a háború az ukrán városoknak és kereskedőknek is, különösen a Danziggal, Königsberggel és Rigával folytatott kereskedelmi kapcsolatok szenvedtek kárt.

Ukrajna a gazdag gabonatermésével és hatalmas sertésállományával a cári hadsereg élelmiszerellátója lett, miközben az ukrán lakosságnak éheznie kellett. Ugyanakkor az orosz hadvezetés nem gondoskodott az ukrán segédcsatatok élelemmel és lőszerrel való ellátásáról, a kozákoknak a katonai szolgálat mellett ráadásul erődépítési munkálatokban is részt kellett venniük.

A hosszú és kimerítő háború arra ösztönözte a cári kormányzatot, hogy az összes rendelkezésre álló készletet, így Ukrajna katonai és gazdasági erőforrásait is a végetekig kihasználja. A Romanovok a zaporozsjei had jogait és privilégiumait ugyanakkor komoly korlátnak tekintették a cári centralizációs törekvések útjában, ezért minden lehetséges alkalmat megragadtak a Hetmanátus autonómiájának korlátozása érdekében.

Ami leginkább elbátortalanította és demoralizálta a kozákokat, az az a híresztelés volt, hogy a cár fel akarja oszlatni a hagyományos kozák alakulatokat, és újra akarja azokat szervezni az európai hadsereg-modellnek megfelelően. A hetman és a sztarsina szemében a kozák tradíciók megsértése számított a legnagyobb bűnnek, amit bárki – beleértve az orosz uralkodót is – elkövethetett. Úgy tűnt, hogy Ukrajna 1654 óta féltve őrzött autonómiája⁹ forog veszélyben.

A háború pusztításai és I. Péter központosító törekvései miatt a kozák sztarsina kezdett pánikba esni és határozottabb fellépésre szólították fel a hetmant: „Ahogy mi állandóan imádkoztunk Istenhez Hmelnjickij lelkéért és áldottuk nevét azért, hogy megszabadította Ukrajnát a lengyel rabszolgaságból, úgy fogjuk mi és gyermekeink mindörökké átkozni lelkedet és csontjaidat, ha (hetmanságod eredményeként) ilyen rabszolgaságban hagysz minket.”¹⁰

Mazepa természetesen nem akarta figyelmen kívül hagyni ezeket a kéréseket, ugyanis Péter újításai az ő személyes érdekeit is kezdték sérteni. Mintegy válaszként a zaporozsjei had vezetősége számára a következőkre esküdött fel: „A mindenható Isten előtt esküszöm és tanúsítom, hogy nem a saját hasznomra, nem nagyobb dicsőségre vágyva, hanem csak értetek... drága öreg Ukrajnáért Isten segítségével meg akarom tenni, hogy sem Ti, sem szülőföldünk, sem orosz, sem svéd részről ne pusztuljon el...”¹¹

⁹ Tekintettel arra, hogy az 1654. évi perejaszlavi egyezmény nem rendelkezett Ukrajna hivatalos státuszáról Oroszországon belül, mindkét fél másként értelmezte a köztük fennálló kapcsolatrendszert. Az ukrán vezetők a Romanovok széleskörű jogokkal és privilégiumokkal rendelkező vazallusainak tekintették magukat, míg Moszkva kezdettől fogva alávetett tartományként kezelte a Hetmanátust.

¹⁰ Uo. 8.

¹¹ Uo.

Vagyis csak akkor, amikor Péter támadást intézett az ukrán tradicionális rend ellen, von-ta le a hetman azt a következtetést, hogy a továbbiakban képtelen lesz összeegyeztetni az uralkodó, saját maga és Ukrajna érdekeit. Mazepa a kozák sereg főparancsnokaként és az autonóm Ukrajna vezetőjeként egyre több sérelmet volt kénytelen elszenvedni. Az első sokkoló hírt az a rendelkezés jelentette számára, amelyben a cár a zaporozsjei hadat kivon-va a hetman közvetlen irányítása alól, Mensikov ideiglenes parancsnoksága alá helyezte.

„Lehetne-e nagyobb sértés, megalázás és kigúnyolás személyemmel szemben, mint ez? Alekszej Danyilovics herceg [Mensikov] meglátogat és beszélget velem minden nap... és mégis tudtom nélkül parancsolgat az embereimnek. Ó, Uram, tanúsítsd sérelmeimet és megalázásomat!”¹² – fakadt ki egy alkalommal a hetman. Ráadásul 1706 és 1707 folyamán I. Péter és az orosz tábornok több kijelentése is arra utalt, hogy Moszkva az ukrán önkormányszati jog megszüntetésére és a Hetmanátus orosz vajdák hatásköre alá történő rendelé-sére készül.¹³

1707-ben azonban a svéd csapatok elindították sikeres támadásukat északon és XII. Kár-oly győzelmének lehetősége, valamint a svédek lengyel szövetségeseinek diadalmas vissza-térésének veszélye Ukrajnába ijesztően reálisnak tűnt a kozák vezetés számára. Ebben a helyzetben a svéd uralkodóval kötendő szövetség alternatívája kézenfekvőnek tűnt a het-mani kormányzat tervei között. A svéd orientációnak voltak előzményei a Hetmanátus történetében, melyek Bogdan Hmelnickij és X. Gusztáv által kötött 1656. évi szerződés-re¹⁴ nyúlnak vissza. A XII. Károly által lengyel trónra ültetett Sztaniszlav Leszczyński már 1705-ben felvette a kapcsolatot Mazepával, de a hetman svéd oldalra csábítására tett kísér-letei egyelőre kudarcot vallottak.

Az orosz–ukrán viszony alakulásában az 1707-es év a fordulat évének tekinthető, I. Péter ugyanis felszólította a hetmant, hogy a jobb parti Ukrajnát adja át II. Ágostnak és egyben kezdeményezte Ukrajna autonómiájának eltörlését is. A kozák vezető számára az bizonyult az utolsó cseppnek a pohárban, amikor I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást.

„Mi, a gyakori hadjáratokban és háborúkban tönkrement gyenge seregünkkel, nem len-nénk képesek megvédeni magunkat az ellenséggel szemben. Ezért arra kértem a cár öfelsé-gét, hogy adjon számunkra legalább 10 ezer főt állandó seregeiből. Cár öfelsége azt vála-szolta nekem: „Nemhogy 10 ezer, de 10 embert sem tudok nélkülözni. Védjétek magatokat, ahogyan tudjátok.”¹⁵

A hű ukrán vazallus éppen akkor kapta uralkodójától a segítség nyers visszautasítását, amikor a fenyegető svéd betörés a Hetmanátus létét fenyegette. Ez lett az a pont, amikor leküzdhetetlen ellentét alakult ki a cár és a hetman érdekei között. Mazepa számára I. Péter

¹² Uo. 10.

¹³ *Pismo i bumagi Petra Velikovo*. Moszkva, 1948. 8. k. 242.

¹⁴ A legvalószínűbb támogatást már Bogdan Hmelnickij kormányzása idején is Svédországtól vár-hatták a kozák vezetők, mivel X. Károlynak korábban nem sikerült egy közös lengyel–svéd szövetség-et kialakítania Moszkva ellen, így egyelőre Ukrajna felé közeledett egyrészt lengyelelles célzattal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében. A svéd király minden igyekezete ellenére sem tudta azonban arra rávenni a hetmant, hogy Lengyelország térdre kényszerítése után a cár ellen is fegyver-rel forduljon. Így egyelőre arra bátorította Hmelnickijt, hogy a továbbiakban az orosz főparancsnok-ságtól függetlenül vezesse a hadjárait.

¹⁵ Orlik to Javorsky... *id. mű.* 14.

elutasítása azt jelentette, hogy az 1654-es perejaszlavi egyezmény – a cár iránti hűségének alapja – már nem tekinthető kölcsönösen előnyösnek, ezért rá – és a zaporozsjei hadra – nézve a továbbiakban nem kötelező.

„Azonban, változatlanul hű maradok a cár öfelségéhez egészen addig, amíg látom, hogy Szaniszló milyen erővel jön Ukrajna határaihoz, és milyen előrehaladást visznek véghez a svéd seregek. [...] Ha nekünk nem lesz erőnk megvédeni Ukrajnát és saját magunkat, miért kellene saját és szülőföldünk végzetébe rohannunk? Isten és az egész világ tanúsítani fogja, hogy kényszerűségből kellett tennünk mindezt, küzdve a fennmaradásért, de ha csak a kényszer nem lesz túlzottan sürgető és szélsőséges, hűségem változatlan lesz a cár öfelsége irányába.”¹⁶

1708. február 11. – március 8. között titkos svéd–ukrán tárgyalásokra került sor. Az eredeti dokumentumok nem maradtak fenn, amelyek az egyezményt tartalmazták.¹⁷ Ezekből eredetileg két példány készült: az elsőt XII. Károly utasítására Piper svéd kancellár semmisítette meg a poltavai vereség napján, mert a svéd uralkodó nem akarta, hogy azt a cár a kozákok ellen fel tudja használni. A másik példányt pedig maga Mazepa égette el közvetlenül a halála előtt.¹⁸

Hogy mi állhatott az írásbeli megállapodásban, arra néhány későbbi dokumentumból tudunk következtetni. A szerződés tartalmát a következőképpen lehetne összefoglalni: XII. Károly megkapta volna a csernyihovi vajdaság északi részét, Mazepa segítségnyújtási kötelezettséget vállalt a svédek Moszkva elleni hadjárata esetén, illetve magára vállalta a svéd sereg ellátását is. Orlik szerint az egyezmény hat pontjából négy Ukrajna szuverenitását emelte ki, míg kettő a svédekkel szembeni kötelezettségeit szavatolta. Kétséges azonban, hogy sor került-e egyáltalán írásbeli szerződés megkötésére. Egyes források ugyanis – például a svéd hadikancellária titkárának naplója – csupán szóbeli megállapodásról tesznek említést.

A szövetségesek haditerve a következő lehetett: nagy átfogó támadás északról, nyugatról és délről Moszkva ellen a svéd sereg által, amelyet délnyugatról Leszczyński és Mazepa támogatna a természeti kincsekben gazdag Ukrajna anyagi bázisára támaszkodva. E terv Mazepa érdekeivel is teljesen egybevágott: minél mélyebben hatolnak be ugyanis a svédek Oroszország belsejébe, annál könnyebb lehet Ukrajna számára az elszakadás. Így érthető a hetman felháborodása, amikor megtudta, hogy a svéd sereg – ahelyett, hogy egyenesen Moszkvára támadna – egy fordulattal Ukrajna felé vonult. „Mi az ördög úzi erre, az egész orosz kutyafalkát a nyakunkra hozza...”¹⁹ – kiáltott fel Mazepa a hír hallatán. Ezzel a lépésével XII. Károly Ukrajnát főhadszínterré kívánta változtatni, így a hetmannak már nem maradt ideje arra, hogy a kozákokat és a lakosságot felkészítse a külpolitikai irányváltásra.

¹⁶ Uo. 15.

¹⁷ A svéd–ukrán tárgyalásokkal kapcsolatban a kutatók általában a poltavai csatáról szóló névtelen beszámolót tekintik kiindulási pontnak, amely nyomtatásban először 1740-ben jelent meg és Adlerfeld *Histoire militaire de Charles XII, Roi de Suède* (Amszterdam, 1740.) című munkájának kiegészítése. Hallendorf svéd tudós ezt nyomtatta újra *Karl XII in Ukraina* címmel 1915-ben az Uppsalai Egyetem könyvtárában található kézirat alapján, amelynek az Adlerfeld által kiadott mű egy többé-kevésbé szabad francia fordítása.

¹⁸ D. Dorosenko: *Hetman Mazepa, ein Leben und Wirken*. 1933/ 7. 62.

¹⁹ Orlik to Javorskyi... *id. mű.* 24.

Elkezdődött Mazepa életének talán legnehezebb időszaka: a svéd és az orosz uralkodó között egyensúlyozva meg kellett volna őriznie a hűség látszatát, ugyanakkor elő kellett készítenie az egyesülést a cár ellenségeivel. XII. Károly betörése Ukrajnába azonban sarokba szorította a hetmant, ezért választania kellett: vagy hű marad a Romanovokhoz és szembenéz Ukrajna és a kozák rend esetleges elpusztításával, vagy a fennmaradás érdekében a svédek mellé áll.

1708. október 24-én a kozák sztarsina döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később kb. 15 ezer kozákjával az élen Mazepa elindult XII. Károly táborába. Napokon belül kiderült, hogy a zaporozsjei had vezetői rosszul döntöttek. I. Péter parancsára Mensikov csapatai lerohanták a Hetmanátust és a hetmani rezidenciát – Baturint – porig égették. A cári katonák szörnyű pusztításáról értesülve a kozákok többsége elbizonytalanodott és kezdtek visszapártolni a cárhoz.

A cárt először Mensikov értesítette arról, hogy Mazepa átlépte kozákjaival a Deszna folyót és feltehetőleg átállt az ellenséghez. „Ha valóban ezt tette, akkor nemcsak saját személyes, hanem Ukrajna érdekei is vezérelték. [...] Most az egyszerű kisorosz embereket a saját oldalunkra kell állítanunk, hogy elpártoljanak Mazepától...”²⁰ – értékelte I. Péter legfőbb bizalmasa a hetman cselekedetét és egyben propagandakampány elindítását javasolta a kozák vezető ellen, amelynek során lejáratnák és befeketítenék őt az ukrán lakosság előtt.

Nem sokkal Baturin lerombolása után Mazepa a svéd szövetségeseivel visszatért a városba és a parázsló romokat nézve megpróbálta megindokolni a tettét: „Úgy tűnik, Isten nem adta áldását törekvéseimre. [...] Miután visszatértünk Baturinba a svéd királlyal, levelet akartam írni cár őfelségének, hogy [...] felsoroljam korábbi és jelenlegi sérelmeinket: a lecsökkentett kiváltságokat és a közelgő pusztulást, amellyel az egész népemnek szembe kell néznie. Egyszóval ki akartam jelenteni, hogy mi (önként belenyugodva cár őfelsége hatalmába az egységes keleti hit érdekében) most szabad népként vissza akarunk vonulni... Alig várjuk a teljes felszabadulásunkat, a svéd király védelme alatt.”²¹

A kozák vezető érveléséből három tényezőt kell kiemelnünk: bizonyos jogok és privilégiumok hangsúlyozását, az uralkodó szabad megválasztásának és „visszahívásának” lehetőségét, valamint a védelem kérdését. Ezek a fő összetevői az ún. szerződéses elvnek, amely az európai feudalizmusban a legáltalánosabb szabályozója volt az uralkodók és a helyi elitek közötti politikai kapcsolatnak. Ez az elv a kölcsönös kötelezettség törvényén alapult: a vazallus engedelmességet, szolgálatot és hűséget ígért urának, cserében a védelemért, valamint privilégiumainak és országa hagyományainak tiszteletben tartásáért. Ha a vazallusnak jó oka volt azt gondolni, hogy ura megszegte a kötelezettségeit, élhetett az ellenállás jogával (*ius resistendi*) és érdekei védelmében fellázadhatott ellene.

Mazepa és a kozák elit egy része a cárhoz fűződő kapcsolatát ebben a szerződéses elvben látta megtestesülni. A hetman és az orosz uralkodó között kialakult vazallusi viszonyt az 1654-es perejaszlavi egyezményre vezették vissza, amelyben Alekszej Mihajlovics cár ígéretet tett arra, hogy garantálja a zaporozsjei had jogait és privilégiumait és szükség esetén katonai védelmet nyújt. Fontos kiemelni, hogy már Bogdan Hmelnickijtől kezdve valamennyi hetman a Romanovokkal szembeni szolgálatát a szerződéses elvben látta kife-

²⁰ Письма и бумаги Петра Великого. *Id. mű.* 153.

²¹ М. Н. Косцюмаров: *Мазепа*. Москва, 1897. 229.

jeződni és Mazepát megelőzően Ivan Vihovszkij,²² valamint Jurij Hmelnyickij²³ is más orientációt választott. Ez a tipikus viselkedési módja volt a helyi elitnek az orosz uralkodó felé, amikor azok nem akarták vagy nem voltak képesek megtartani a politikai alku rájuk vonatkozó részét.

Miért lett akkor éppen Mazepa az árulás szimbóluma? Ennek megítéléséhez meg kell vizsgálnunk I. Péter álláspontját is. A poltavai győzelem után a veszély elmúlt, de a cár haragja nem. Miután november 5-én az „áruló” helyett Iván Szkoropadszkijt hetmannak választotta, az orosz uralkodó intenzív propaganda-hadjáratot indított Mazepa ellen. Az ortodox egyház háromszor kiátkozta a hetman nevét, amely procedúrát 1869-ig minden nagybőjt első vasárnapján megismételték a birodalom összes templomában. Vagyis az uralkodó az ortodox vallást a kozák vezető megbélyegzésére használta fel.

A vallás síkján folytatott Mazepa elleni kampányt elsősorban azzal lehet magyarázni, hogy Ukrajnában az ortodoxia szorosan egybefonódott a politikai értékekkel. A pravoszláv vallás központi szerepet játszott a cár és a zaporozsjei had közötti kapcsolat kialakításában és fenntartásában. Az 1654. január 8-i Perejaszlavi Rada Hmelnyickij javaslatára a négy lehetséges uralkodó – lengyel király, török szultán, krími kán, orosz cár – közül az utóbbit választotta, mert „a Kelet cárja egy velünk a görögkeleti hit gyakorlásában, az ortodox hiten keresztül mi mind ugyanazon egyház tagjai vagyunk, amelynek vezetője Jézus Krisztus”.²⁴ 54 évvel később Mazepa is hangsúlyozta: „Az, hogy mi, szabad emberek, elismertük a cár hatalmát, ez az egységes ortodox hit kedvéért történt...”²⁵

A kozákok elsősorban azt várták a Romanovoktól, hogy megkapják azt, amit a lengyel–litván kormányzat mindig megtagadott tőlük: új elit státuszukat Ukrajnában. Ugyanakkor kezdettől fogva mindkét oldal számára egyértelműnek tűnt, hogy a politikai hagyományok tekintetében két külön világot képviselnek: a kozákok a lengyel–litván „nemesi köztársaság” utódainak tekintették magukat, ahol az elit jogainak sérthetatlensége számított a legfőbb elvnek, míg a cár egy soha kompromisszumot nem kötő, abszolút hatalommal kormányzó birodalom élén állt. Ennek ellenére 1654-ben mind Bogdan Hmelnyickij, mind Alekszej Mihajlovics felismerte, hogy többet nyernek, ha azt hangsúlyozzák, hogy mi egyesítették, és nem azt, hogy mi választhatja szét őket, így terelve a hangsúlyt az ortodox vallásra.

Mazepa majdnem összes elődjét árulónak tartotta az orosz kormányzat, de I. Pétertől eltérően Alekszej Mihajlovics nem próbált „ideológiai” kérdést csinálni az ügyből.

²² Ivan Vihovszkij a kozák sztarsina azon szűk rétegének érdekeit képviselte, amely a Rzeczpospolitához való visszacsatlakozást sürgette. A hetmani székbe jutva kénytelen volt kész tényként elfogadni az orosz alávetettséget, de mindvégig az a cél vezérelte, hogy hivatalosan is megvalósítsa azt a szuverén kormányzati formát, amelynek szellemében Bogdan Hmelnyickij 1654–1657 között Ukrajnát irányította. A lengyel kormányzattal 1658-ban megkötött hadjaci egyezményben megmutatókozó elszakadási kísérlete jelezte, hogy a kozák elit más alternatívákban is gondolkodott és nem tekintették a Moszkvától való függést az „egyetlen helyes útnak”.

²³ Jurij Hmelnyickij többször is a cári kormányzat katonai segítségét kérte az állandósuló tatár és lengyel támadások ellen, de sikertelenül. Mindezek a sérelmek arra késztették a hetmant, hogy Vihovszkij példáját követve átálljon a lengyelekhez.

²⁴ *Vosszhojdenyinyje Ukraini sz Rosszijej*. Moszkva, 1954. vol. 3. 461.

²⁵ *Orlik to javorskyi... Id. mű. 24.*

Minden alkalommal, amikor az ukrán ortodox vallás védelmét hangsúlyozta, I. Péter egyben kötelezve érezte magát, hogy a kozákok jogait és kiváltságait is megemlítsse. Például az egyik manifesztumában ezt olvashatjuk:

„Kijelentjük, hogy senki sem háborgathatja őket [ti. a kozákokat] a jogaikban és kiváltságaikban, megvédjük a muzulmánok és az eretnekek támadásaitól a Kisorosz földet, a szent ortodox egyházat, a kolostorokat, a városokat és a falvakat.

Ők [az ukrán kozákok] tudják... hogy, amióta a cár uralma alá kerültek, mind világi, mind vallási tekintetben jelentős jogokat és kiváltságokat élveznek.”²⁶

Így az, hogy Péter az ortodox valláshoz folyamodott, annak minden előnye ellenére, igen kényelmetlen helyzetbe hozta őt: Mazepát kiátkozta ugyan, másrésről viszont meg volt kötve a keze, hogy újra és újra elismerje az ukrán jogok sérthetetlenségét. Ez még az „áruló” hetmanoknál is nagyobb akadálya volt azoknak a változásoknak, amiket el akart érní. Egyértelmű, hogy Péternek teljesen új bázisra volt szüksége, amely meghatározza hatalmát Ukrajnában. Oroszországban Péter alkalmazta először az egységes állam értékeit arra a viszonyra vonatkoztatva, ami korábban személyes kapcsolaton alapult a cár és az ukrán sztarsina között.²⁷

Mazepa szemszögéből tehát a cár volt az, aki megszegte a szerződéses elvet 1708-ban a katonai segítségnyújtás megtagadásával, Péter állampárti szemszögéből nézve pedig a hetman lelkén száradt, hogy Oroszországot veszélybe sodorta az „árulásával”. Az orosz uralkodó nem tudta volna legálisan bevezetni a reformjait, ha nem játssza ki az Ukrajna felé 1654-ben Perejaszlavban vállalt kötelezettségeket. Mazepa pedig a zaporozsjei had privilégiumainak védelmében nem tehetett mást, mint azt, hogy a Romanovokkal szakítva átállt az ellenséghez. Az egymás, illetve a perejaszlavi egyezmény iránti hűtlenség így mind a két oldalról elkerülhetetlennek tűnt, de nem is annyira a hetman cselekedetének bűnös volta, mint inkább a reformer cár által az orosz államra alkalmazott új jelentés adhat magyarázatot arra, hogy miért kapcsolódik olyan rendületlenül Mazepa nevéhez az árulás.

Azáltal, hogy Péter a hetmant többször is árulással vádolta meg, nemcsak propagandát akart létrehozni, hanem egy teljesen új értékrendszer – az abszolutista államét – vezetett be Oroszországban, ami alapján az ukránokat is megítélte. Ha Mazepa politikáját ideológiamentesen szemléljük, észre kell vennünk, hogy elsősorban a hazájának jólétéről való gondoskodás késztette őt a svédek oldalára történő átállásra.

Mazepa „árulására” hivatkozva, I. Péter részéről a „büntetés” nem váratott sokáig. 1709 áprilisában az orosz uralkodó két cári ezredet küldött a Mazepához csatlakozó Zaporozsjei Szics megbüntetésére. A cári kormányzat szemében a Szics már régóta szálkának tűnt, hiszen több oroszellenes felkelés kiindulópontjaként szolgált ez a hely. I. Péter részéről a megtorlás a zaporozsjei kozákok felé ez alkalommal teljesnek tekinthető, az ukrán ellenállás legjelentősebb központja megszűnt létezni. A zaporozsjei kozákok egy része beolvadt az orosz seregbe, míg többségük tömegesen települt át a Krími kánság területén található Aleskibe, ahol megalakították új központjukat.

1708 végén a Gluhovba összehívott Hadsereg Rada a Romanovok melletti kitartást választotta és a svéd király oldalára átállt Mazepa helyére Iván Szkoropadszkijt (1708–1722)

²⁶ Pizma is bumagi Petra Velikovo. *Id. mű.* 154.

²⁷ Subtelny: *Mazepa, Peter I., and the Question of Treason.* in: *Harvard Ukrainian Studies*, V. II. 2. sz. 1978. június. 180.

ültették a hetmani székbe, akit valójában I. Péter nevezett ki, megsértve ezáltal a zaporozsjei had sarkalatos privilégiumát, a szabad hetman-választást jogát.

Az új hetman beiktatását követően kérvényt intézett az orosz uralkodóhoz, amelyben a perejaszlavi egyezményre, mint az Oroszország és Ukrajna közötti alapszerződésre hivatkozva a zaporozsjei had jogainak és privilégiumainak megerősítését és tiszteletben tartását kérte I. Pétertől. A cár eleget tett ugyan a kozák vezető kérésének, de ismételten kihangsúlyozta, hogy ezeket az előjogokat a kozákok az ő kegyéből birtokolják, nem pedig „szerzett” jogoknak tekintendők.

1709 után az orosz kormányzat előszeretettel folytatta a Hetmanátushoz tartozó területek eladományozását orosz főnemesek és német főtisztek számára, akiknek helyi gyökerek nélkül, hű cári alattvalóként kevésbé voltak érdekelve az ukrán autonómia megőrzésében.

1710-től kezdve az állandó orosz garnizonokon kívül a jelentősebb ukrán erődökbe is cári ezredeket helyeztek, aminek következtében katonai szempontból kezdett „bezárulni a kör” Ukrajna körül.

Mindeközben a gyengekező hetman, aki szinte rettegett attól, hogy esetleges árulással gyanúsíthatják, nem mert semmit tenni I. Péter megszorító intézkedései ellen. Az orosz uralkodó intézkedései következtében a zaporozsjei had önkormányzati joga romokban hevert, I. Péter az ellenőrzése alá vonta a teljes ukránai közigazgatási rendszert, így Kelet-Ukrajna lakosságának betagozódása az orosz társadalmi és adminisztrációs struktúrába az 1710-es évektől jelentősen felgyorsult.

1722-ben a reformer orosz uralkodó újabb, az ukrán autonómiát korlátozó intézkedésekre szánta el magát. Először a Hetmanátust érintő ügyeket a Külügyi Kollégium hatásköre alól az Orosz Birodalom legfelsőbb belügyi szerve, a Szenátus irányítása alá rendelte arra hivatkozva, hogy a bal parti Ukrajna csupán egy alávetett tartománya Oroszországnak, nem pedig egy megkülönböztetett jogokkal rendelkező terület. Ezt követően adta ki Péter a rendeletét a Kisoroszországi Kollégium felállításáról, amely intézmény teljes körű ellenőrzési jogot kapott a hetmani kormányzat tevékenysége felett. Valójában a Romanovok centralizációs politikáját szolgáló új hivatal létrehozásával I. Pétert hármas cél vezérelte: tovább korlátozni az ukrán önkormányzatot; megakadályozni a hetman és a kozák sztarsina megerősödését; kiterjeszteni az általános adóztatást valamennyi ukrán társadalmi rétegre.

Az 1722-ben elhunyt Szkoropadszkij utódát, Pavlo Polubotkot (1722–1724) már a cár személyesen nevezte ki a Hadsereg Rada, mint hetman-választó gyűlés teljes mellőzésével. A hetman-választás jogának megtagadását az ukránoktól a cár azzal indokolta, hogy 1654 óta több kozák vezető fellázadt a Romanovok ellen – Bogdan Hmelnyickij és Szkoropadszkij kivételével – és árulókká váltak, eljátszva ezáltal a jogaikat.

Az orosz uralkodó ezen lépése a kozák autonómia újabb drasztikus megsértésének számított, de az ukránai kozákság már nem volt abban a helyzetben hogy ezt megakadályozza. Az 1720-as években ugyanis reguláris határvédő lánc épült ki a krími tatár betörések ellen, ami jelentősen csökkentette a zaporozsjei had jelentőségét. A modern tűzérősséghez és gyalogsághoz képest elavultnak számító kozák lovas hadszervezettől az orosz kormányzat már nem tartott, de még szüksége lehetett rájuk, ezért a különálló privilegizált kozák ezredek még fennmaradtak, jóllehet az 1720-as évekre számuk az 1654-es „Márciusi cikkelyekben” meghatározott 60 ezer főről 20 ezerre csökkent.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a hetmani kormányzat megítélésében, amíg Péter és elődei megvédték Ukrajnát és tiszteletben tartották a zaporozsjei had privilégiumait,

addig jogosan követelheték a kozákok engedelmességét és katonai szolgálatát, sőt bizonyos központosító intézkedéseket is bevezethettek. Ukrán részről a cárral kialakított kötelékeket tradicionalista szemszögből nézték és lojalitásuk középpontjában a Romanov-dinasztia állt. Mivel Ukrajna komoly katonai erővel rendelkezett és a cár fennhatóságát önkéntesen ismerték el, az orosz uralkodóknak engedményeket kellett adniuk az abszolutista kormányzás alkalmazásából. Perejaszlavnál megegyeztek, hogy tiszteletben tartják az ukránok privilégiumait: ezt azonban Alekszej Mihajlovics csupán taktikai manővernek szánta, míg a kozák sztarsina az 1654-es egyezményt politikai jogaik elismerésének tekintette. Ez a kettősség tette lehetővé, hogy mindkét fél azt higgye, a másik fél elfogadta az ő álláspontját. Így az orosz és az ukrán felfogás a perejaszlavi szerződés jellegét illetően mintegy fél évszázadon keresztül „elfért” egymás mellett.

Ezzel szemben Péter azt hangsúlyozta, hogy a kozákok minden kiváltsága a cár bőkezűségéből fakad, amelyet az orosz uralkodó bármikor korlátozhat, sőt vissza is vonhat. Mivel az ortodox egyház is áldását adta erre, minden ellenszegülés a hit ellen elkövetett súlyos bűnnek számított. Péter felfogásában az állam mint a nép jólétét szolgáló intézmény lett a lojalitás alapja, amely a továbbiakban már nem tudott tolerálni egy olyan lazán megfogalmazott szerződést, mint a perejaszlavi egyezmény.